FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI
ILMIY-METODIK JURNAL
ISSN 3093-8694 ◆ saen.uz
2026-yil
11-son

UDK: 378.015.3:343.85

Shamshimetov Timur,
Oliy ta’limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi mustaqil tadqiqotchisi

YOSHLAR O‘RTASIDAGI HUQUQBUZARLIKLARNING TIPOLOGIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar o‘rtasida uchraydigan huquqbuzarliklarning tipologik xususiyatlari, ularning asosiy shakllari hamda kelib chiqishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy, psixologik, ma’naviy-axloqiy va pedagogik omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Huquqbuzarlik va deviant xulq-atvor tushunchalarining o‘zaro munosabati, yoshlarning noqonuniy xatti-harakatlariga sabab bo‘luvchi individual va ijtimoiy omillar, shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida huquqbuzarliklarning oldini olish mexanizmlari yoritilgan. Yoshlar, xususan, talabalar o‘rtasida huquqiy ong va madaniyatni rivojlantirish, individual va umumiy profilaktika tadbirlarini takomillashtirish hamda oila, ta’lim muassasasi va mahalla hamkorligini kuchaytirish yuzasidan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, huquqbuzarlik, tipologiya, deviant xulq-atvor, delinkvent xulq-atvor, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, ijtimoiy muhit, profilaktika, tarbiya, ijtimoiy nazorat.

ТИПОЛОГИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В статье научно анализируются типологические особенности правонарушений среди молодёжи, их основные формы и социальные, психологические, духовно-нравственные и педагогические факторы возникновения. Рассматриваются взаимосвязь понятий правонарушения и девиантного поведения, индивидуальные и социальные причины противоправных действий молодых людей, а также механизмы профилактики правонарушений в высших образовательных учреждениях. Особое внимание уделяется развитию правосознания и правовой культуры студентов, совершенствованию общей и индивидуальной профилактики, а также укреплению взаимодействия семьи, образовательных учреждений, махалли и общественности. На основе проведённого анализа сформулированы научно-практические предложения по предупреждению правонарушений среди молодёжи.

Ключевые слова: молодёжь, правонарушение, типология, девиантное поведение, делинквентное поведение, правосознание, правовая культура, социальная среда, профилактика, воспитание, социальный контроль.

TYPOLOGY OF OFFENSES AMONG YOUNG PEOPLE

Abstract. This article provides a scientific analysis of the typological characteristics of offenses among young people, their main forms, and the social, psychological, moral, and pedagogical factors contributing to their occurrence. It examines the relationship between the concepts of offenses and deviant behavior, individual and social factors influencing unlawful conduct among young people, and mechanisms for preventing offenses in higher education institutions. Particular attention is paid to developing students' legal awareness and legal culture, improving general and individual prevention measures, and strengthening cooperation between families, educational institutions, mahalla communities, and the public. Based on the analysis, the article proposes practical recommendations for preventing youth offenses and promoting responsible social behavior.

Keywords: young people, offenses, typology, deviant behavior, delinquent behavior, legal awareness, legal culture, social environment, prevention, upbringing, social control.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish, ularning kelib chiqish sabablari va rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ijtimoiy-huquqiy masalalardan biri hisoblanadi. Chunki yosh avlodning ijtimoiy faolligi, huquqiy ongi, ma’naviy-axloqiy qarashlari va xulq-atvori jamiyatning kelajakdagi taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yoshlar o‘rtasida sodir etilayotgan huquqbuzarliklar nafaqat alohida shaxsning huquq va manfaatlariga, balki jamoat xavfsizligi, ijtimoiy barqarorlik hamda qonun ustuvorligini ta’minlash jarayonlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Yoshlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning xususiyatlari ularning yosh davri, psixologik rivojlanishi, ijtimoiy tajribasi, oilaviy muhiti va jamiyatdagi munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, mustaqil hayotga qadam qo‘yayotgan, dunyoqarashi va ijtimoiy pozitsiyasi shakllanayotgan yoshlar turli salbiy ta’sirlarga nisbatan ta’sirchan bo‘lishi mumkin. Tengdoshlar bosimi, oilaviy nizolar, nazoratsizlik, ijtimoiy tengsizlik, ishsizlik, axborot muhitidagi salbiy ta’sirlar va huquqiy bilimlarning yetarli emasligi yoshlar xulq-atvorida muayyan og‘ishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladigan omillar sirasiga kiradi.

Mazkur masalani o‘rganishda huquqbuzarlik va deviant xulq-atvor tushunchalarini bir-biridan farqlash muhimdir. Deviant xulq-atvor muayyan jamiyat yoki ijtimoiy guruhda qabul qilingan axloqiy, ijtimoiy va boshqa me’yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlarni anglatadi. Huquqbuzarlik esa amaldagi huquq normalarini buzish bilan bog‘liq bo‘lgan, qonunchilikda belgilangan yuridik javobgarlikni keltirib chiqaradigan aybli qilmish hisoblanadi. Shu sababli har qanday huquqbuzarlik deviant xulq-atvor ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin, biroq barcha deviant xatti-harakatlarni huquqbuzarlik sifatida baholash to‘g‘ri emas.

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarni ilmiy jihatdan tasniflash, ularning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va profilaktik faoliyatni aniq maqsadlar asosida tashkil etish ta’lim muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida talabalarning huquqiy savodxonligini oshirish, ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish va sog‘lom ma’naviy muhitni qaror toptirish huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolaning asosiy maqsadi yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning tipologik xususiyatlarini o‘rganish, ularni yuzaga keltiruvchi omillarni tahlil qilish hamda oliy ta’lim muassasalari sharoitida profilaktik faoliyatni takomillashtirishning pedagogik va ijtimoiy-huquqiy yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar masalasi kriminologiya, pedagogika, psixologiya va sotsiologiya fanlari kesishmasida o‘rganiladigan murakkab ilmiy muammolardan biridir. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarda huquqbuzarliklarning kelib chiqishi faqat shaxsning individual xususiyatlari bilan emas, balki uning yashash muhiti, oilaviy munosabatlari, ta’lim jarayoni va ijtimoiy aloqalari bilan ham izohlanadi.

O. S. Kapinus tahriri ostida tayyorlangan “Kriminologiya” darsligida jinoyatchilikning sabablari, shart-sharoitlari, shaxsning kriminologik xususiyatlari va jinoyatchilikning oldini olish masalalari tizimli ravishda yoritilgan. Mazkur ilmiy yondashuv yoshlar huquqbuzarligini individual va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan hodisa sifatida o‘rganish imkonini beradi.

R. D. Bickel va P. F. Lake tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy universitetlarning talabalar oldidagi huquqiy va ijtimoiy mas’uliyati, oliy ta’lim muassasalaridagi xavfsiz muhitni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Mualliflarning yondashuvida universitet faoliyatining nafaqat ta’lim berish, balki talabalar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish bilan bog‘liq jihatlari ham muhim o‘rin egallaydi.

G. Gilpin va L. Pennig tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda majburiy ta’lim to‘g‘risidagi qonunlarning maktabdagi huquqbuzarliklar bilan o‘zaro bog‘liqligi iqtisodiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Ushbu tadqiqot ta’lim olish imkoniyatlari va huquqbuzarliklarning oldini olish o‘rtasidagi munosabatlarni anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

A. J. Reiss va J. A. Roth tomonidan tayyorlangan “Understanding and Preventing Violence” asarida zo‘ravonlikning kelib chiqish omillari, individual moyillik, ijtimoiy sharoit va vaziyatga bog‘liq determinantlar o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilingan. Ushbu yondashuv zo‘ravonlik va boshqa huquqbuzarliklarni birgina sabab bilan izohlash mumkin emasligini, aksincha, bir nechta omillarning birgalikdagi ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarni o‘rganishda kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Bunda shaxsning psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya, ta’lim muassasasidagi muhit, tengdoshlar ta’siri va kengroq ijtimoiy sharoitlar o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinishi lozim. Shu bilan birga, oliy ta’lim muassasalarida huquqiy madaniyatni shakllantirish va individual profilaktika mexanizmlarini takomillashtirish masalalari alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarni ijtimoiy-pedagogik va huquqiy hodisa sifatida o‘rganishga qaratilgan kompleks yondashuv tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy

tahlil, tizimli yondashuv, umumlashtirish, tasniflash va mantiqiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Huquqbuzarliklarning tipologiyasini aniqlashda, avvalo, ijtimoiy me’yorlarning buzilish xususiyati va xatti-harakatlarning oqibatlariga asoslangan tasnifga e’tibor qaratildi. Shu nuqtayi nazardan, deviant xulq-atvor uchta asosiy guruhga ajratiladi: antisosial yoki delinkvent xatti-harakatlar, asotsial yoki axloqiy me’yorlarga zid xatti-harakatlar hamda autodestruktiv, ya’ni shaxsning o‘ziga zarar yetkazishga yo‘naltirilgan xulq-atvori.

Antisosial xatti-harakatlar jamiyatda amal qiladigan huquqiy normalarni buzish bilan tavsiflanadi. Bunday xatti-harakatlarga qonunchilikda belgilangan tartibda huquqiy baho beriladi. Asotsial xulq-atvor esa jamiyatda qabul qilingan axloqiy va ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqish bilan bog‘liq bo‘lib, har doim ham huquqiy javobgarlikka sabab bo‘lmaydi. Autodestruktiv xulq-atvor shaxsning o‘z salomatligi, xavfsizligi va hayotiy manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan xatti-harakatlarni qamrab oladi.

Huquqbuzarliklarni huquqiy jihatdan baholashda qilmishning harakat yoki harakatsizlik shaklida namoyon bo‘lishi, uning huquqqa xilofligi, ayblilik, ijtimoiy zararli xususiyati va qonunchilikda belgilangan yuridik javobgarlik asoslari hisobga olinadi. Bunda shaxsning muayyan harakatni sodir etmasligi ham qonunda belgilangan majburiyatni bajarmaslik holatida huquqbuzarlik sifatida baholanishi mumkin.

Huquqbuzarliklarning subyektiv tomonini o‘rganishda qasd va ehtiyotsizlik shakllariga alohida e’tibor qaratildi. Ehtiyotsizlik tufayli sodir etiladigan qilmishlar o‘z navbatida beparvolik va o‘ziga ortiqcha ishonish holatlarini qamrab oladi. Beparvolikda shaxs o‘z qilmishining ijtimoiy xavfli oqibatlarini oldindan ko‘rishi lozim va mumkin bo‘lgani holda ularni anglamaydi. O‘ziga ortiqcha ishonishda esa shaxs salbiy oqibatlar yuz berishi mumkinligini oldindan ko‘radi, biroq yetarli asoslarsiz ularning oldini olishga ishonadi.

Tadqiqotda profilaktik faoliyatni o‘rganish uchun birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktika darajalariga asoslangan yondashuv ham qo‘llanildi. Birlamchi profilaktika umumiy ijtimoiy muhitni sog‘lomlashtirish va huquqbuzarliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladigan omillarni kamaytirishga, ikkilamchi profilaktika xavf guruhiga mansub yoshlarni erta aniqlash va ularga manzilli yordam ko‘rsatishga, uchlamchi profilaktika esa avval huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar tomonidan takroriy qilmishlarning oldini olishga yo‘naltiriladi.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida huquqiy tarbiya va profilaktika ishlarini takomillashtirishda integrativ, innovatsion-texnologik hamda faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarning imkoniyatlari o‘rganildi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar bir nechta o‘zaro bog‘liq omillar ta’sirida yuzaga kelishi aniqlandi. Ularni faqat shaxsning individual

xususiyatlari yoki muayyan ijtimoiy sharoit bilan izohlash yetarli emas. Huquqbuzarliklarning shakllanishida psixologik, oilaviy, pedagogik, iqtisodiy, madaniy va institutsional omillar birgalikda namoyon bo‘ladi.

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning asosiy tipologik ko‘rinishlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, shaxsga qarshi huquqbuzarliklar. Ushbu guruhga zo‘ravonlik, jismoniy tajovuz, tahdid, haqorat va boshqa shaxsning hayoti, sog‘lig‘i, sha’ni hamda qadr-qimmatiga zarar yetkazuvchi qilmishlar kiradi. Bunday xatti-harakatlarning kelib chiqishida hissiy beqarorlik, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal eta olmaslik, tajovuzkor xulq-atvor, tengdoshlar bosimi va zo‘ravonlikni odatiy hol sifatida qabul qilish kabi omillar muhim rol o‘ynashi mumkin.

Ikkinchidan, mulkka qarshi huquqbuzarliklar. Bunday qilmishlar o‘zganing mulkiga tajovuz qilish, mulkiy manfaatlarga zarar yetkazish va moddiy boyliklardan noqonuniy foydalanish bilan bog‘liq. Ularning yuzaga kelishida moddiy ehtiyojlar, noto‘g‘ri shakllangan qadriyatlar, ijtimoiy ta’sir va huquqiy bilimlarning yetishmasligi kabi omillar muayyan ahamiyatga ega.

Uchinchidan, jamoat tartibi va xavfsizligiga qarshi huquqbuzarliklar. Mazkur turdagi qilmishlar jamoat joylarida tartibni buzish, boshqalarning osoyishtaligiga xalaqit berish, jamoat xavfsizligiga tahdid tug‘dirish kabi holatlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, yoshlarning nazoratsiz guruhlarga qo‘shilishi, salbiy norasmiy munosabatlar ta’siriga tushishi va ijtimoiy mas’uliyatning yetarli darajada shakllanmaganligi ushbu holatlarni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

To‘rtinchidan, raqamli muhit bilan bog‘liq huquqbuzarliklar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng tarqalishi yoshlar o‘rtasida internetdan foydalanish bilan bog‘liq yangi huquqiy munosabatlarni yuzaga keltirmoqda. Shaxsiy ma’lumotlarni noqonuniy tarqatish, kiberbulling, internet orqali firibgarlik va boshqa noqonuniy xatti-harakatlar raqamli huquqiy savodxonlikni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, jamoat va ta’lim muassasalaridagi tartib-qoidalarga zid xatti-harakatlar. Ushbu holatlar ta’lim jarayonida belgilangan talablarni buzish, boshqa talabalar va pedagog xodimlarning huquqlariga hurmatsizlik bilan munosabatda bo‘lish hamda ta’lim muassasasining ichki tartib-qoidalariga rioya qilmaslikda namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq bunday intizomiy qoidabuzarliklarning barchasini huquqbuzarlik sifatida baholash mumkin emas. Ularning huquqiy tabiati va oqibatlari amaldagi qonunchilik asosida alohida aniqlanishi lozim.

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarni yuzaga keltiruvchi omillarni tahlil qilish ularni quyidagi asosiy guruhlarga ajratish imkonini berdi:

Individual-psixologik omillar: hissiy beqarorlik, o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligi, tajovuzkorlik, stressga bardoshlilikning pastligi va nizolarni hal qilishdagi qiyinchiliklar.

Oilaviy omillar: oiladagi nizolar, ota-onalar nazoratining yetishmasligi, tarbiyadagi izchillikning buzilishi, oilaviy zo‘ravonlik va o‘zaro ishonchning sustligi.

Ijtimoiy muhit omillari: salbiy tengdoshlar ta’siri, nosog‘lom norasmiy guruhlar, ijtimoiy tengsizlik, bandlik muammolari va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar.

Pedagogik omillar: huquqiy tarbiyaning yetarli tashkil etilmaganligi, ta’lim muassasasida profilaktik ishlarning tizimli olib borilmasligi, talabalar bilan individual ishlash mexanizmlarining sustligi.

Axborot-madaniy omillar: internetdagi zararli kontent, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi materiallar, raqamli savodxonlikning pastligi va virtual muhitda mas’uliyatsiz xatti-harakatlarning kengayishi.

Oliy ta’lim muassasalarida huquqbuzarliklarning oldini olishda mazkur omillarni individual, guruhiy, institutsional va ijtimoiy darajalarda o‘rganish maqsadga muvofiq. Chunki ta’lim muassasasidagi xavfsizlik faqat ichki intizom yoki nazorat bilan belgilanmaydi. Bunda universitet ma’muriyati, professor-o‘qituvchilar, talabalar, ota-onalar, mahalla va tegishli davlat tashkilotlarining o‘zaro hamkorligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Profilaktik faoliyat natijadorligini oshirish uchun uch darajali tizimni joriy etish zarur. Birlamchi profilaktika barcha yoshlarni qamrab olgan holda huquqiy bilimlarni oshirish, sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish va huquqbuzarliklarga olib kelishi mumkin bo‘lgan sharoitlarni kamaytirishni nazarda tutadi. Ikkilamchi profilaktika muammoli vaziyatga tushib qolgan yoki xavf omillari mavjud bo‘lgan yoshlar bilan individual va guruhiy ishlashni talab qiladi. Uchlamchi profilaktika esa avval huquqbuzarlik sodir etgan yoshlarni ijtimoiy moslashtirish, ularning xulq-atvoridagi salbiy yo‘nalishlarni o‘zgartirish va takroriy huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko‘ra, yoshlarning huquqiy ong va madaniyatini rivojlantirishda uchta pedagogik yondashuv alohida ahamiyatga ega:

Integrativ yondashuv huquqiy bilimlarni iqtisodiyot, siyosatshunoslik, sotsiologiya, pedagogika va boshqa fanlar mazmuni bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Bunda talabalar huquqiy bilimlarni faqat alohida fan doirasida emas, balki kundalik hayotiy va kasbiy faoliyat bilan bog‘liq holda o‘zlashtiradilar.

Innovatsion-texnologik yondashuv huquqiy ta’lim jarayonida elektron ta’lim platformalari, interaktiv mashg‘ulotlar, masofaviy kurslar, videodarslar va huquqiy vaziyatlarni modellashtirish usullaridan foydalanishni nazarda tutadi. Bu esa yoshlarning huquqiy bilimlarga qiziqishini oshirish va olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv esa talabalarni huquqiy jarayonlarda bevosita ishtirok etishga undaydi. Huquqiy seminarlar, davra suhbatlari, munozaralar, viktorinalar, tanlovlar, huquqiy klinikalar va amaliy mashg‘ulotlar orqali

ularning mustaqil fikrlash, huquqiy vaziyatlarni baholash hamda qonuniy qaror qabul qilish kompetensiyalari rivojlantiriladi.

MUHOKAMA

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish masalasida profilaktik faoliyatni faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar zimmasiga yuklash yetarli samara bermaydi. Chunki huquqbuzarliklarning kelib chiqishi ko‘p hollarda ijtimoiy munosabatlar, tarbiya, psixologik holat va ta’lim muhitidagi muammolar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli profilaktika jarayonida davlat organlari, ta’lim muassasalari, oila va jamoatchilikning hamkorligi ta’minlanishi zarur.

Yoshlar, ayniqsa, 18–25 yosh oralig‘idagi talabalar bilan ishlashda ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Mazkur davrda mustaqil qaror qabul qilish, shaxsiy pozitsiyani shakllantirish, kasbiy yo‘nalishni belgilash va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish jarayonlari faol kechadi. Ayrim vaziyatlarda hissiy zo‘riqish, stress, nizolar va tengdoshlar bosimi natijasida yoshlar o‘z xatti-harakatlarini yetarli darajada nazorat qila olmasligi mumkin. Biroq bunday holatlarni barcha yoshlar uchun umumiy xususiyat sifatida baholash noto‘g‘ri. Har bir holat shaxsning individual va ijtimoiy sharoitlarini hisobga olgan holda o‘rganilishi lozim.

Oliy ta’lim muassasalarida zo‘ravonlik va boshqa huquqbuzarliklarning oldini olishda ko‘p darajali ijtimoiy-ekologik yondashuv muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko‘ra, shaxs xulq-atvoriga individual, guruhiy, institutsional va keng ijtimoiy muhit omillari ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, individual darajada talabaning shaxsiy e’tiqodi, hissiy holati va xulq-atvori muhim bo‘lsa, guruhiy darajada tengdoshlar bilan munosabatlar, o‘zaro ishonch va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash muhim hisoblanadi. Institutsional darajada ta’lim muassasasining ichki tartib-qoidalari, xavfsizlik siyosati, pedagogik nazorat va murojaatlarni ko‘rib chiqish mexanizmlari alohida ahamiyatga ega. Keng ijtimoiy darajada esa hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, jamoat xavfsizligi, ommaviy axborot vositalari va davlat siyosati kabi omillar namoyon bo‘ladi.

Shu jihatdan, oliy ta’lim muassasalarida huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etishda quyidagi yo‘nalishlarga ustuvor ahamiyat qaratish lozim. Avvalo, talabalar o‘rtasida huquqiy bilimlarni oshirish bilan bir qatorda ularning huquqiy mas’uliyatini shakllantirish zarur. Buning uchun o‘quv dasturlarida huquqiy mazmundagi mavzularni kengaytirish, amaliy mashg‘ulotlar va huquqiy vaziyatlar tahlilidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish talab etiladi. Talabalar o‘rtasida nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, gender tengligi va zo‘ravonlikka murosasiz munosabatni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar muntazam tashkil etilishi kerak. Ayniqsa, kamsitish, tazyiq va bullying holatlarini erta aniqlash hamda ularga nisbatan samarali munosabat bildirish mexanizmlarini yaratish muhimdir.

Uchinchidan, individual profilaktika ishlari talabaga nisbatan faqat nazorat va intizomiy choralarni qo‘llash bilan cheklanmasligi lozim. Bunday faoliyat psixologik-pedagogik yordam, ijtimoiy moslashuv, maslahat berish va shaxsiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga asoslanishi zarur. Huquqbuzarlik sodir etgan yoki xulq-atvorida muayyan muammolar kuzatilgan yoshlar bilan ishlashda ularning huquqlari, qonuniy manfaatlari va shaxsiy qadr-qimmatiga rioya etilishi shart. Profilaktik hisobga olish yoki boshqa ta’sir choralarini qo‘llash esa faqat qonunchilikda belgilangan asoslar va tartiblar doirasida amalga oshirilishi kerak.

To‘rtinchidan, oliy ta’lim muassasalari, oila va mahalla o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish zarur. Talabaning ijtimoiy muhitini yaxshilash, oilaviy muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va zarur hollarda mutaxassislar yordamiga yo‘naltirish huquqbuzarliklarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Bunda psixologlar, pedagoglar, ijtimoiy xodimlar, yuristlar va tegishli mutaxassislarning hamkorligi yo‘lga qo‘yilishi lozim.

Beshinchidan, talabalar o‘rtasida huquqiy targ‘ibot ishlarini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish kerak. Yoshlarning katta qismi axborotni internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali qabul qilishini hisobga olgan holda, huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan onlayn kurslar, mobil ilovalar, elektron maslahat platformalari va axborot portallarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, ta’lim muassasalarida profilaktik faoliyat samaradorligini baholash tizimini shakllantirish ham muhimdir. Bunda faqat sodir etilgan huquqbuzarliklar soniga emas, balki talabalarning huquqiy bilimlari, ijtimoiy faolligi, ta’lim muhitidan qoniqishi, murojaatlarni ko‘rib chiqish sifati va profilaktik tadbirlarning natijadorligiga ham e’tibor qaratish lozim.

Umuman olganda, huquqbuzarliklarning oldini olishda jazolashga asoslangan yondashuvdan ko‘ra, huquqiy ongni rivojlantirish, salbiy omillarni barvaqt aniqlash, yoshlarning ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytirish va ularni qo‘llab-quvvatlovchi muhitni shakllantirishga asoslangan profilaktik tizim samaraliroq hisoblanadi.

XULOSA

Yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning tipologiyasini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, mazkur ijtimoiy-huquqiy hodisa murakkab va ko‘p omilli xususiyatga ega. Uning kelib chiqishi shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya, tengdoshlar ta’siri, ta’lim muhiti va keng ijtimoiy sharoitlar bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois huquqbuzarliklarning oldini olishda alohida omillarga emas, balki ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlariga e’tibor qaratish zarur.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, huquqbuzarlik va deviant xulq-atvor tushunchalarini ilmiy hamda amaliy jihatdan farqlash lozim. Har qanday huquqbuzarlik ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqish bilan bog‘liq bo‘lsa-da, barcha deviant xatti-harakatlar yuridik javobgarlikni keltirib chiqarmaydi. Shu sababli yoshlarning xulq-atvoriga baho berishda huquqiy va pedagogik mezonlarga qat’iy rioya etish talab etiladi.

Ikkinchidan, yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olishda birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktika tadbirlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish zarur. Birlamchi profilaktika sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirishga, ikkilamchi profilaktika xavf omillarini erta aniqlashga, uchlamchi profilaktika esa takroriy huquqbuzarliklarning oldini olish va shaxsni ijtimoiy moslashtirishga xizmat qilishi kerak.

Uchinchidan, oliy ta’lim muassasalarida talabalarning huquqiy ong va madaniyatini rivojlantirish ta’lim-tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Bunda integrativ, innovatsion-texnologik va faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlardan foydalanish, huquqiy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchidan, huquqbuzarliklarning oldini olishda talabalarning psixologik holati, ijtimoiy moslashuvi va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda manzilli profilaktik ishlarni tashkil etish zarur. Bunda psixologik-pedagogik maslahatlar, individual rivojlanish dasturlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va zarur mutaxassislar ko‘magidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, oliy ta’lim muassasalari, oilalar, mahalla institutlari, jamoatchilik va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasida tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish talab etiladi. Mazkur hamkorlik yoshlarning muammolarini barvaqt aniqlash, ularga manzilli yordam ko‘rsatish va salbiy ijtimoiy ta’sirlarni kamaytirish imkonini beradi.

Oltinchidan, oliy ta’lim muassasalarida huquqiy profilaktika faoliyatini takomillashtirish uchun talabalar o‘rtasida huquqiy targ‘ibot tadbirlarini muntazam tashkil etish, huquqiy maslahat xizmatlarini rivojlantirish, raqamli huquqiy savodxonlikni oshirish va xavfsiz ta’lim muhitini ta’minlashga qaratilgan institutsional mexanizmlarni kuchaytirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish faqat huquqiy ta’sir choralarini qo‘llash bilan cheklanmasligi, balki yoshlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy faolligi, huquqiy tafakkuri va shaxsiy mas’uliyatini shakllantirishga qaratilgan uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi zarur. Ana shunday kompleks yondashuv orqali oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish, talabalar o‘rtasida huquqbuzarliklarni kamaytirish va jamiyatda qonun ustuvorligini mustahkamlashga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bickel R. D., Lake P. F. The Rights and Responsibilities of the Modern University: Who Assumes the Risks of College Life? – Durham, N.C.: Carolina Academic Press, 2004.

2. Gilpin G., Pennig L. Compulsory Schooling Laws and School Crime // Applied Economics. – 2015. – Vol. 47, No. 38. – P. 4056–4073.

3. Криминология: учебник для бакалавриата, специалитета и магистратуры / О. С. Капинус [и др.]; под общей редакцией О. С. Капинус. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2019.

4. Reiss A. J., Roth J. A. Understanding and Preventing Violence. Volume 1: Panel on the Understanding and Control of Violent Behavior. – Washington, D.C.: National Academy Press, National Research Council, 1993.